

Treball final de grau en Antropologia Social i Cultural

Universitat de Barcelona

*Entre el buit urbà i el conjunt monumental:
el procés de patrimonialització del conjunt monumental
del Turó de la Seu Vella de Lleida
des de la candidatura a Patrimoni Mundial UNESCO*

Júlia Moncasí Borràs
jmoncabo7@alumnes.ub.edu
Curs 2020-2021
Tutora: Camila del Màrmol

Màrius Torres

La ciutat llunyana (1939)

*Ara que el braç potent de les fúries aterra
la ciutat d'ideals que volíem bastir,
entre runes de somnis colgats, més prop de terra,
Pàtria, guarda'ns: - la terra no sabrà mai mentir.*

Resum

En aquest treball s'aborda el procés de patrimonialització del conjunt monumental del Turó de la Seu Vella de Lleida des del projecte de la Candidatura a Patrimoni mundial UNESCO, engegada l'any 2009. A través d'aquest dossier, s'analitzen les narratives sobre patrimoni mundial produïdes per UNESCO i com es traslladen en l'àmbit quotidià i espai de les següents zones de la capital lleidatana: la catedral de la Seu Vella, el mateix conjunt monumental del Turó i el Casc Antic de Lleida. Perfilant en les justificacions del seu valor universal excepcional per part dels agents implicats en aquest mateix procés de patrimonialització d'aquest tossal lleidatà, es tractaran diferents dialèctiques i narratives també relacionades amb la creació d'identitat, memòria i buit urbà.

Paraules clau: patrimoni mundial, buit urbà, paisatge cultural, identitat, ideologia UNESCO, antropologia

Agraïments

Voldria agrair la participació dels informants en aquest treball final de grau d'Antropologia Social i Cultural.

Agraeixo les entrevistes realitzades a Pep Tort – ex-director del Consorci del Turó de la Seu Vella de Lleida – per explicar-me tots els coneixements sobre el procés de la candidatura a patrimoni mundial UNESCO del conjunt monumental del Turó de la Seu Vella de Lleida i la història que hi ha darrera; a Joan Baigol – director actual del Consorci del Turó de la Seu Vella – per facilitar-me les consultes al dossier de la candidatura i per les tasques de gestió i preservació que el Consorci realitza en el Turó; a Núria Piqué – Tècnica de Continguts del Consorci del Turó de la Seu Vella de Lleida – per acompanyar-me en les consultes al dossier de la candidatura i en la professionalitat de les explicacions realitzades; a Guillem Roca – coordinador de l'equip de redacció del dossier oficial de la candidatura – per il·lustrar-me sobre els canvis en les pedres angulars de les fases per les quals ha passat la candidatura; a Joan Reguant – Director de la candidatura del conjunt monumental del Turó de la Seu Vella de Lleida – per narrar les concepcions i normalitzacions UNESCO al voltant del patrimoni; a Josep Maria Llop i Torné – Director de la Càtedra UNESCO en Ciutats Intermèdies de la UdL – per descobrir-me el concepte de *buit urbà* i descriure'm les interrelacions entre urbanisme i patrimoni; i finalment, a Joan-Ramon González – president de l'Associació Amics de la Seu Vella de Lleida – per descobrir-me la història d'aquesta Associació a favor de la preservació i restauració del Turó de la Seu Vella de Lleida i com va començar tot aquest procés.

ÍNDIX

1. Introducció.....	6
1.1.: Metodologia.....	8
2. Marc teòric.....	10
3. Els inicis de la gestió patrimonial.....	15
3.1.: «Lo Castell».....	15
3.2.: El Turó de la Seu Vella: el <i>buit urbà</i> i el <i>paisatge cultural</i>	18
3.3.: El conjunt monumental.....	22
CONCLUSIONS.....	25
BIBLIOGRAFIA.....	27

1. Introducció

L'objecte d'estudi d'aquest treball es situa al voltant del conjunt monumental del Turó de la Seu Vella de Lleida (CMTSVL) format per tres elements arquitectònics: la catedral de la Seu Vella, el Castell del Rei o Suda i el conjunt de fortificacions i muralles, situat en el tossal més alt de la ciutat, just al centre del nucli urbà. Els successos històrics al voltant d'aquest turó han sigut majoritàriament de caràcter bèl·lic – amb especial èmfasi en la Guerra dels Segadors (1640-1659), la Guerra de Successió (1702-1714), la Guerra del Francès (1808-1814) i la Guerra Civil (1936-1939) – provocant una destrucció gairebé total d'un dels seus elements – el Castell del Rei – i de la majoria de la trama urbana que es trobava edificada fora de les muralles: el barri del Casc Antic de Lleida, el Canyeret. Així doncs, la imatge que avui dia es conserva del conjunt monumental és fruit d'aquests successos destructius dins d'esdeveniments d'importància històrica reconeguda a nivell català i estatal.

Un dels fets més destacats que succeeix en aquest conjunt monumental és el seu tancament total per a fins militars: durant dos segles i mig (des del 1707 fins al 1948) es tanca el seu accés a la ciutadania de Lleida per tal de convertir els seus elements arquitectònics més grans – la Seu Vella i el Castell del Rei – en casernes militars i en un posterior camp de concentració de presos republicans; així doncs es produeix una desposseïció de la seua funció litúrgica principal – pel que fa a la Seu Vella – envers la ciutadania devota que accedia al recinte emmurallat per fins litúrgics i d'oci. Un cop s'abandona l'emplaçament militar del Turó de la Seu Vella, i amb la Generalitat de Catalunya instaurada de nou després de la transició (1981), la titularitat pública del Conjunt Monumental del Turó de la Seu Vella permet començar a fer-hi les primeres restauracions i reconstruccions del monument pertinents fins a l'actualitat. Les primeres intervencions que es feren en l'element principal del Turó, la Seu Vella, van ser impulsades i reclamades pels Amics de la Seu Vella de Lleida (ASVL) – un dels agents principals d'aquest treball – la qual conformada per la elit cultural lleidatana del moment reclamava la restauració sencera del monument catedralici per un motiu principal: ser l'emblema – visual i sentimental – de tota un territori i la seua ciutadania. Ja en el segle XXI es planteja la fita de declarar aquest conjunt

monumental com a patrimoni de la humanitat per la UNESCO a través de la presentació de la candidatura corresponent.

En aquest darrer punt és on es situa l'objectiu i hipòtesis del present article i treball final de grau: analitzar el procés de patrimonialització del conjunt monumental del Turó de la Seu Vella de Lleida a través de la candidatura a patrimoni mundial UNESCO. Aquest procés de patrimonialització presenta dues casuístiques principals: d'una banda, les narratives que utilitzen els informants, membres dels dos agents principals, per tal de justificar, narrar i difondre, des de la seua experiència èmic, la importància que té el conjunt monumental del Turó de la Seu Vella; i de l'altra, com han actuat els treballs en el si de la candidatura a patrimoni mundial UNESCO com a eix vertebrador entre: les narratives sobre les particularitats del Conjunt Monumental des de les normatives i lèxics UNESCO, els motius per tirar endavant una Candidatura d'aquestes magnituds, el propi patrimoni del Conjunt Monumental Turó Seu Vella i el coneixement de la seva història i la vinculació que té aquesta en la creació d'un sentiment o d'una identitat.

Per aquests motius, el treball estarà enfocat en donar una visió teòrica sobre l'ús del terme *patrimoni* des de les normatives que posa UNESCO i quina «culturespeak» utilitza per *normalitzar* el procés de patrimonialització d'aquest conjunt monumental. Per a poder fer-ho, s'han analitzat els discursos èmics dels informants principals en l'impuls, presentació i redacció d'aquesta candidatura – l'Associació d'Amics de la Seu Vella de Lleida i el Consorci del Turó de la Seu Vella – i consultant el dossier oficial de la candidatura, que per motius de confidencialitat, no se'n faran transcripcions ni citacions literals en aquest article, com a part fonamental de la producció de patrimonialització del conjunt monumental del Turó.

Així doncs, en el primer apartat del treball presentaré la metodologia utilitzada, l'inici del contacte amb els dos agents principals i els seus informants i com s'ha establert el rapport amb aquests; seguidament, m'endinsaré en la part teòrica del treball a través de la contextualització i anàlisi dels conceptes claus que m'han ajudat a guiar el treball; posteriorment ja es tractarà la pròpia candidatura contextualitzant-la en les etapes que va tenir, els seus enfocaments teòrics, canvis en la producció de continguts i valoracions dels seus informants; finalment, en les conclusions

s'exposaran els motius pels quals el procés de patrimonialització d'aquest conjunt monumental no ha acabat.

1.1.: Metodologia

La metodologia del treball ha estat formada per les dades obtingudes de: fonts primàries – amb un total de 9 entrevistes semi-estructurades a 7 informants diferents que formen part, o bé n'han format, dels dos agents mencionats anteriorment– i fonts secundàries – consultant el dossier oficial de la candidatura en les oficines del Consorci, bibliografia llegida al respecte, i la informació que la pròpia UNESCO proporciona en la seua pàgina web al voltant de la qüestió patrimonial. La majoria de les entrevistes s'han realitzat en format telemàtic degut a la situació de la pandèmia – i amb el consentiment de ser gravades en veu per part de tots els informants – i per tant el rapport establert ha quedat limitat a les trobades en videotrucada. El contacte amb els informants va començar el novembre del 2020 a través de, primer de tot: presentar el projecte en persona a les oficines del Consorci del Turó de la Seu Vella de Lleida – pel qual he pogut entrevistar al seu director, la tècnica de continguts i a l'ex-director –, a través dels contactes facilitats per la consulta al dossier oficial de la candidatura a Patrimoni Mundial – entrevistant al seu coordinador, al coordinador de l'equip redactor i al director de la Càtedra en Ciutats Intermèdies UNESCO de la UdL – i contactant a través de la pàgina web de l'Associació dels Amics de la Seu Vella de Lleida – pel qual n'he entrevistat el seu president.

Tots els informants estan vinculats directament en la gestió patrimonial i cultural a la ciutat de Lleida, o bé directament amb la UNESCO, o bé han participat com acadèmics en la redacció del dossier de la candidatura; per aquest motiu, els temes més recurrents en les entrevistes semi-estructurades han anat en relació a: experiència professional o personal dins la gestió del patrimoni, procés de creació de l'entitat a la qual pertanyen, participació personal o de l'entitat dins la Candidatura a Patrimoni Mundial UNESCO, particularitats de la candidatura, importància de la candidatura i eines que pot oferir per a la ciutat, vinculació de la ciutadania amb la candidatura i amb el propi Conjunt Monumental del Turó de la Seu Vella. A través de les respostes a aquestes preguntes s'han pogut construir les unitats d'anàlisi del treball, i analitzar les narratives en relació al patrimoni del conjunt monumental del Turó de la Seu Vella imbricades dins la ideologia d'UNESCO; aquesta imbricació no

és monolítica ni homogènia, fet que deixa entreveure matisos i consideracions diferents respecte la gestió que es fa del conjunt del Turó o de la pròpia singularitat i funcionalitat de la candidatura, i és en aquests espais, o trencaments de les narratives oficials, on apareixen les construccions èmics relatives a la configuració de la identitat i del procés de patrimonialització.

Les unitats d'anàlisi obtingudes de les entrevistes han sigut acompanyes per la consulta al dossier oficial de la Candidatura a Patrimoni Mundial UNESCO com a part fonamental en la producció del discurs patrimonialitzador, a més, molts informants situen la importància d'aquest document, o «atles historicoconstruït¹» (Lacuesta (1997). Dins: IEL, 1997: 81), en el valor científic del redactat final, ja que és considerat el punt d'inflexió pel qual un equip multidisciplinari d'acadèmics i investigadors es coordinen per redactar un dels millors documents que recull la història, arquitectura, arqueologia, patrimoni, pictòrica i vinculació social sobre el Conjunt Monumental del Turó de la Seu Vella de Lleida, i sobre tots i cadascun dels elements que el conformen. Que aquest document tingui validesa científica per als informants rau, segons consideracions seves, en el tancament de la Seu Vella durant dos segles i mig a la ciutadania, inclosa aquella que volia estudiar el conjunt monumental, motiu pel qual no és fins l'any 1991 que es duu a terme el Primer Congrés Científic de la Seu Vella, un gran punt d'inflexió en el coneixement i documentació que es tenia i que es començarà a tenir sobre els elements del conjunt monumental.

La metodologia del treball ha inclòs un diari de camp en els dies de consulta al dossier oficial de la candidatura recollint, de forma etnogràfica i fotogràfica, els usos i activitats que hi fan les diferents persones o entitats que accedeixen al recinte del Turó, ja que el fet que sigui d'accés lliure i públic – exceptuant els recintes interiors de la Seu Vella i el Castell del Rei – ofereix a les persones que hi accedeixen – de diversos perfils i edats – un espai d'oci i lleure al centre de la ciutat i amb unes vistes panoràmiques del terme.

¹ Raquel Lacuesta parla de considerar l'edifici com un atlas historicoconstructiu que permeti crear un cos teòric que sigui útil a la ciència, per augmentar els coneixements mitjançant la informació que ens aporten els vestigis del passat.

2. Marc teòric

El marc teòric del treball es centra en l'anàlisi de les candidatures per la Llista de Patrimoni Mundial de la UNESCO en el cas del Conjunt Monumental del Turó Seu Vella de Lleida. Segons la seva etimologia llatina, *patrimoni* (*patrimonium*, íd²) significa «béns que procedeixen de la línia paterna»; aquesta definició etimològica no recull les diverses interpretacions i explicacions que es donen devers aquest concepte: «lo que una generación recibe de otras anteriores como herencia, lo que se puede transmitir, y, por extensión, todo aquello que un grupo humano, o también un individuo, reconoce como propio, como apropiado y como apropiable, y en lo que se resume su sentido de la identidad» (Delgado, 2006:50). En el cas de la UNESCO, s'interpreta el patrimoni de forma idealista com un dels mecanismes per aconseguir la pau entre les nacions (Nielsen, 2011), a través del seu reconeixement mundial plasmat en la *Lista a Patrimonio Mundial, dins la Convención sobre la protección del patrimonio mundial, cultural y natural* de l'any 1972. «Credibility, Conservation, Capacity-building, Communication, Communities» (UNESCO, 2007).

En la convenció del 72, es reconeix i es posa de manifest, com a interès comú de tots els estats, que els jaciments naturals i culturals, considerats com «interessos pendents» (Meskell, 2013), es poden veure amenaçats pel desenvolupament econòmic, motiu pel qual han de ser considerats «el patrimoni de la humanitat» i ser salvaguardats (UNESCO, 1972:1); en aquesta llista, es produeix un concepte legitimat *del patrimoni mundial de la humanitat*, que passa a considerar-se des d'un punt de vista estètic, científic i eurocèntric com a propietat de la nació i construcció d'una germandat universal (Meskell, 2013:492). Citant a Michael Herrzfeld sobre l'efecte del *monumental vacancy*:

monuments have a metonymic relationship to the entities (such as nation-states) that they serve, and their ponderous ontology discourages thoughts of their potential impermanence - which is why, during wars and their aftermath, the destruction and reconstruction of symbolically charged buildings reproduces and reinforces attempts to inflict permanent change on both demography and cartography. (2006:129)

2 Gran Diccionari de la llengua catalana. (sa). *Patrimoni*. [En línia]. Enciclopèdia.cat. URL permanent: <https://www.enciclopedia.cat/ec-gdlc-e00101060.xml> [Consulta, 23/03/2021]

Els processos de patrimonialització són entesos – per part dels agents qui els duen a terme – com una defensa i resistència respecte del mercat, considerat una amenaça per aquells valors històrics, culturals o identitaris que es suposen constitutius de la qualitat patrimonial de l'objecte, justificant d'aquesta manera, la seva protecció (Franquesa, 2010:39). Franquesa (2010) argumenta que aquesta extensió de la patrimonialització és una modalitat del *guardar* (Annete Weiner [1992] i Maurice Godelier [1998]. Dins: Franquesa, 2010:40) adequada per a les pautes d'acumulació dominant, inserides dins el sistema capitalista. Weiner i Godelier (Franquesa, 2010:42), respectivament, categoritzen els objectes en dues esferes diferents: la de la circulació, intercanvi o do; i la del *guardar*, en la qual els objectes *guardats* obtenen un «valor transcendent» inherent vinculat a la identitat del grup, la conservació de la seva història específica i singularitat.

Relacionat amb el procés de patrimonialització d'un objecte *guardat* – o conjunt monumental – es duen a terme tres processos (Franquesa, 2010:47;49;50): la *singularització* – procés de delimitació i segregació de les particularitats, història, pràctiques i discursos associats a l'objecte que li transfereixen validesa institucional segons lectures concretes – la *valorització* – vinculació de l'objecte a discursos que actuen com a marcs de «valores extraordinarios» *sui generis*, aliens als valors econòmics – i la *preservació* – salvaguardar materialment l'objecte guardat i reproduir la seua forma de valor extraordinari. La patrimonialització pren sentit en el moment pel qual es posen en evidència la «activación patrimonial» o la «puesta en valor» d'una essència del patrimoni prèvia a la seua patrimonialització; és a dir, per a poder ser efectiu, el discurs patrimonial suposa un objecte diferent i definit per un valor patrimonial *sui generis* vinculat a l'art, la història o la identitat (Franquesa, 2010:41).

L'univers ideològic UNESCO (Nielsen, 2011:288) – format pel conjunt de *normalitzacions*, conceptes i categoritzacions desenvolupades al voltant del patrimoni i la cultura per tal d'ordenar els requisits i arguments pels quals un patrimoni concret ha de ser declarat patrimoni mundial, entre altres categories, segons la *Covention* del 72 – es troba relacionat en aquests tres processos del *guardar* un cop els analitzem en el cas concret del conjunt monumental Turó Seu

Vella de Lleida. Per UNESCO³, la cultura és alliberadora, tot i no compartir les mateixes nocions antropològiques sobre aquest concepte o la diversitat de formes d'aquest, fet que produeix una selecció – segons criteris i valors jeràrquics occidentals – de quines cultures són millors que d'altres per a transmetre valors com la tolerància, el diàleg, la democràcia, la participació, l'elecció i l'obertura o la pau. Aquests valors queden inscrits en el *right kind of culture* – significat correcte de la cultura – una forma de convertir la cultura en una eina política (Nielsen, 2011:279). En el seu article, Nielsen (2011:286) anomena «culturespeak» al fet pel qual, en la pràctica quotidiana, es sostenen i produeixen les ideologies culturals d'UNESCO. Una de les categories que UNESCO demana justificació a l'hora de presentar el bé a declarar és la de *valor universal excepcional*: «importancia cultural y/o natural tan extraordinaria que trasciende las fronteras nacionales y cobra importancia para las generaciones presentes y venideras de la humanidad [...] la protección permanente de este patrimonio es de capital importancia para el conjunto de la comunidad» (UNESCO, 2008:16). Aquest, al seu torn, ha de ser avaluat segons criteris d'autenticitat i integritat; de fet, una de les problemàtiques que situa UNESCO a l'hora d'avaluar el valor atribuït al patrimoni cultural i a la seva autenticitat és les divergències que pot suscitar dins la mateixa cultura, motiu pel qual el patrimoni cultural que es presenti serà estudiat i jutjat dins els contextos culturals als quals pertany, fent referència al *right kind of culture* (Nielsen, 2001:279). Parlar de la cultura com a un dels conceptes rellevants per aquest treball, doncs, rau en la relació vehicular que UNESCO situa entre cultura i patrimoni per tal de justificar la seva conservació.

La tasca de patrimonialització la pot dur a terme una institució o administració que vulgui dur a terme un procés de patrimonialització concret – i pel que fa al cas del treball seria el Consorci – a través d'extreure de la memòria individual i col·lectiva alguns elements per anomenar-los patrimoni, però amb una diferència cabdal que connecta amb la «culturespeak»: es busca un únic patrimoni comú com a única memòria possible, s'interpreta el patrimoni com a quelcom homogeni i

3 Segons la descripció que Drori (Nielsen, 2011:274) en fa de la UNESCO: «institution par excellence wich produces global politics of culture».

crystal·litzable, unificat fora de les construccions plurals, heterogènies i polifòniques dels individus i dels grups socials (DELGADO, 2006:54).

Arribats a aquest punt, les candidatures a patrimoni mundial no només segueixen uns processos burocràtics per normalitzar les inscripcions dels béns patrimonials, sinó que un dels requeriments de forma que els Estats membres han de seguir és la selecció dels valors de la seva història, memòria col·lectiva i identitat decideixen preservar respecte a uns altres; extrapolat a escala mundial, aquests processos es poden veure influenciats pels pesos polítics i econòmics que tenen els Estats que figuren en la *Convention of Heritage*: d'una banda, el Comitè del Patrimoni Mundial tindrà en compte la importància, respectivament, dels béns que s'hagin de protegir per a patrimoni mundial cultural i natural segons:

[...] la necesidad de asegurar una protección internacional a los bienes más representativos de la naturaleza o del genio y la historia de los pueblos del mundo, la urgencia de los trabajos que se hayan de emprender, la importancia de los recursos de los Estados en cuyo territorio se encuentren los bienes amenazados y en particular la medida en que podrán asegurar la salvaguardia de esos bienes por sus propios medios. (UNESCO, 1972:7)

De l'altra banda, també es prioritza l'aprovació de les candidatures de països el patrimoni dels quals es troba en perill real degut a situacions bèl·liques, deteriorament accelerat, destrucció per canvi de titularitat o propietat del sòl on es troba el patrimoni, catàstrofes naturals o un ràpid desenvolupament urbà, entre d'altres (UNESCO, 1972:6); tots aquests casos que presenta la Convenció, pel cas de l'Estat Espanyol, no es compleixen en el Conjunt Monumental del Turó de la Seu Vella, motiu pel qual no és una candidatura urgent per a ser aprovada, tal i com, a més, s'especifica en el dossier de la candidatura presentat⁴.

Relacionat amb el procés de preservació de Franquesa (2010:50) del patrimoni *guardat* i la reproducció de la seua «forma de valor»: aquesta es configura i determina segons una lectura de l'objecte com a objecte de valor, i per tant, condiciona l'adequació de l'objecte *guardat* – o conjunt monumental – segons el discurs de valor que es prioritza un cop es comença a redactar el dossier que s'ha de

4 Entrevista al Director de la Candidatura UNESCO del Conjunt Monumental del Turó de la Seu Vella de Lleida.

presentar a UNESCO. Recollint les distincions entre «forma» i «substància» de Karl Marx⁵ (Marx, [1953]. Dins: Franquesa, 2010:52) Franquesa cita l'exemple dels centres històrics que experimenten un procés de reforma urbanística: tracten d'eliminar qualsevol element que impedeixi l'apreciació del seu valor i que no es corresponen amb el discurs que atribueix valor a la zona en concret – ja sigui la brutícia, envelliment arquitectònic, males conductes o activitats il·lícites que impedeixin gaudir del seu valor i qualitat patrimonial – sota el concepte de «degradació»; aquestes pràctiques de reforma comporten un embelliment d'una zona urbana concreta, que es pot trobar al voltant del patrimoni que s'està patrimonialitzant, a través de dispositius culturals o discursos d'estetització turística⁶ relacionats amb potenciar el «valor extraordinari» del patrimoni o del centre històric pel qual s'actua; aquests processos deriven en, segons Guy Debord [1967], la producció «d'una cultura típica postmoderna amb mecanisme de mercantilització: entre la societat de l'espectacle i l'univers de la mercaderia capitalista» (Solà-Morales (1997). Dins: IEI, 1997:22).

Un dels conceptes que s'inclou de forma analítica en la candidatura, tal i com es veurà posteriorment, és el de *buit urbà*⁷: l'efecte de desconeixement i desvinculació de la ciutadania respecte al Turó de la Seu Vella⁸ arran de les múltiples destruccions bèl·liques i reformes urbanístiques que ha patit l'antic barri del Canyeret. Pel que fa a aquest concepte, és important citar Carlos Castillo del Pino (González, (1997). Dins: IEI, 1997: 260): ja que situa l'oblit (i també la memòria), relacionat amb el *buit urbà*, com un dels processos socials que ha d'intervenir en l'escriptura de la «nostra autobiografia».

5 Franquesa considera que la substància del patrimoni és la seva pròpia forma, motiu pel qual la preservació rau en la producció de *formes de valor* per a llegir-lo com un objecte de valor.

6 «[...] els monuments (fars de la memòria) [...] està també subjecta al mateix procés d'exposició que, fatalment, produirà la seva desaparició com a objectes lligats a situacions i significats concrets. Deixaran de ser objectes comuns per entrar [...] dins un univers en què, gràcies a la suspensió de qualsevol particularitat, serà possible la seva inclusió dins de l'empiri dels valors transhistòrics. [...] s'han de despullar del seu valor quotidià [...] emigrant cap a un nou mercat de valors: el dels objectes elevats a la consideració genèrica, universal i abstracta de les ruïnes, les obres d'art o els documents històrics» (Déotte [1993] dins a: IEI, 1997: 18)

7 Terme emprat per Ramon Maria Pugi citat en l'entrevista al director de la Càtedra UNESCO en Ciutats Intermèdies de la UdL.

8 «La desvinculació sentimental que es va produir entre ciutat i Turó a partir de la militarització d'aquest i de la pròpia Seu i que ha tingut com a conseqüència una inadequada reutilització del conjunt i una desconexió física del contínuum urbà» (Navarro; Solsona; Fresquet. (1997). Dins: IEI, 1997: 180)

3. Els inicis de la gestió patrimonial

3.1.: «Lo Castell»

*Figura 1: Vista del "Castell de Lleida" amb el terme de fons.
Extreta de Google Imatges*

Per poder parlar sobre el procés de patrimonialització del conjunt monumental del Turó de la Seu Vella cal explicar el moment pel qual es reobre a la ciutadania: un cop deixa de funcionar com a caserna militar (1938-1948⁹). La militarització del Turó de la Seu Vella durant dos segles i mig va comportar el tancament de l'espai litúrgic i trobada, fet que molts dels informants ho situïn com: una de les causes del desconeixement de la història viscuda entre les parets d'aquells edificis¹⁰, una posterior relació dicotòmica del Turó respecte la població – «el Turó gira l'esquena a la ciutat¹¹» – i una falta d'estudis i recerca multidisciplinària sobre els diversos elements que conformen el Turó. Dins l'imaginari col·lectiu s'anomena «lo Castell» a la catedral, remetent a quan va ser camp de concentració durant la Guerra Civil

9 Consorci del Turó de la Seu Vella de Lleida. (sa). *El Conjunt Monumental: La Seu, camp de concentració*

10 «[...] però aquí te n'adones molt ràpid, que no sabem on vivim, no sabem quina història tan potent té la nostra ciutat, no només el conjunt monumental [...] i és la nostra història!». Entrevista a la Tècnica de continguts del Consorci del Turó de la Seu Vella de Lleida.

11 Primera entrevista a l'Ex-director del Consorci del Turó de la Seu Vella de Lleida.

Espanyola¹², i no va ser fins a les darreres restauracions actuals més urgents – ben entrat el segle XXI – que es recupera entre les noves generacions de lleidatans – i que el propi dossier de la candidatura retorna, reivindica i reafirma – la nomenclatura original de la catedral, recloent el nom de «lo Castell» entre els records familiars; així doncs, no només es tanca l'accés a la ciutadania.

L'Associació Amics de la Seu Vella de Lleida (AASVL) fou la primera associació ciutadana que identifica un valor identitari i simbòlic¹³ a preservar (Franquesa, 2010) – primerament en «lo Castell» i en el campanar – per posteriorment incentivar accions urgents per restaurar la resta d'elements, obrir el Turó a la ciutat i reconstruir les relacions simbòliques entre aquest dos agents – la ciutat i la Seu Vella; així doncs es converteixen, segons Frederic Vilà, en «importants incentivadors de la conscienciació ciutadana, en promotors d'accions i interlocutors en administració local i estatal com a organisme representatiu subsidiari en la darrera etapa del règim polític anterior» (IEI, 1997:97).

Amb la Generalitat de Catalunya restablerta, passa a ser propietària de la Seu Vella – prèviament sota la custòdia del Ministerio de Educación – i la Paeria queda com a propietària del conjunt del Turó. Un dels moments més importants en el procés de patrimonialització del Turó fou el I Congrés Científic de la Seu Vella l'any 1991: és el primer moment pel qual es reuneixen experts de diverses disciplines, posant en evidència la falta d'estudis seriosos més enllà de la qüestió simbòlica, identitària o sentimental per tal de poder traçar estratègies de restauració efectives segons la realitat del monument¹⁴ – principalment la catedral – la importància de l'entorn urbà, l'antic barri del Canyeret, com a element que no es pot deslligar del seu valor (Franquesa, 2010) i la necessitat de crear un ens gestor propi per al Turó de la Seu per tal de dotar de transparència les relacions entre les dues propietats (Paeria i

12 Anomenat «Campo de Concentración de Prisioneros y Presentados. El Castillo», entre altres noms. Consorci del Turó de la Seu Vella de Lleida. (sa). *El Conjunt Monumental: La Seu, camp de concentració*

13 «[...] crea un perfil del nostre campanar, que és el que d'alguna manera tenim, jo penso, tots els lleidatans dedicat a la memòria com el gran element indicador, com a tòtem, definitivament del tot [...] com a símbol de Lleida té aquest valor que, apart de que plàsticament és el símbol de la ciutat sense cap dubte – superior fins i tot a tot el conjunt de la Seu pròpiament dita». Entrevista al President de l'AASVL.

14 Primera entrevista a l'ex-director del CTSVL

Generalitat de Catalunya). Seguidament, l'any 1992 es crea el Patronat de la Seu Vella de Lleida – constituït per la Generalitat de Catalunya – per tal de gestionar de forma científica i tècnica el patrimoni i els monuments amb plans directors i equips multidisciplinaris¹⁵ a través del Pla Director del Monument (1992) – paral·lelament al Pla General Municipal d'ordenació urbana i territorial (1995-2015), al Pla Especial del Turó de la Seu Vella (1994) i al Pla especial de l'àrea de rehabilitació integrada del Centre Històric (1995) – on ja es comença a utilitzar el concepte «turó de la Seu Vella» com a unitat i la posada en valor de la resta d'elements del Turó (fortificacions, muralles i Castell del Rei).

15 Primera entrevista a l'ex-director del CTSVL.

3.2.: El Turó de la Seu Vella: el buit urbà i el paisatge cultural

Figura 2: Vista del campanar de la Seu Vella des de la Plaça Sant Joan. Fotografia realitzada per l'autora

L'any 2001 l'AASV fa la primera proposta de presentar el Turó de la Seu Vella a patrimoni mundial UNESCO a través de l'*Anuari de la Seu Vella*, fet que passa desapercebut – o no s'hi dóna «prouta importància¹⁶» – per part de la ciutadania lleidatana o els propis organismes que gestionaven el conjunt monumental. Un punt d'inflexió posterior es situa l'any 2003, en la celebració dels 800 anys de la consagració de la primera pedra de la Seu Vella: s'organitza una macro-exposició on es posava de manifest el potencial patrimonial que havia sigut la Seu i el Turó, per tal de poder «lligar la visió patrimonial de la gent amb la que les institucions havien fet l'esforç de posar-les una mica al dia¹⁷». En una roda de premsa, l'AASVL fa pública la proposta de la Candidatura amb gran ressò mediàtic i institucional, sobretot pel

16 Entrevista al President de l'Associació Amics de la Seu Vella de Lleida.

que fa a l'alcalde del moment, Àngel Ros, al qual fins i tot se li demana prudència des dels entorns UNESCO per evitar personalismes¹⁸ quan la candidatura comença a estructurar-se. A partir d'aquell moment, la Candidatura camina en dues fases. En la primera, i amb la fundació del Consorci¹⁹ ja realitzada (2009), es vol caminar cap a «reinventar la ciutat a través del patrimoni»²⁰ i l'equip de redacció de la candidatura – de caràcter «qualitatiu»²¹– presenta el CMTSV com un *paisatge cultural*: el qual engloba la memòria, la fita monumental i el *buit urbà*.

Segons la Convenció de 1972 (UNESCO, 1972: 2), el *paisatge cultural* són béns culturals que representin la obra conjunta entre l'home i la naturalesa – sigui en monuments, conjunts o emplaçaments – la qual tingui un *valor universal excepcional*²² des del punt de vista històric, estètic, etnològic, antropològic, artístic o científic, i que al mateix temps, sigui capaç d'il·lustrar l'evolució de la societat humana i els seus diversos assentaments condicionats per l'entorn natural, forces socials, econòmiques, culturals, externes o internes (UNESCO, 2008: 16). En el cas del Turó de la Seu Vella s'apostava per aquesta categoria al considerar que tots els requeriments necessaris es complien, i sobretot, per poder recollir les diferents visuals que oferia el Turó i que es podien observar des del Turó, suscitant nombrosos debats dins el primer equip de redacció. El concepte de *paisatge cultural* és paradigmàtic i contradictori en si mateix: d'una banda, qualsevol paisatge acaba sent cultural ja que hi ha hagut l'acció humana per convertir-lo, a més, l'existència de les visuals d'un territori existeixen abans que la UNESCO²³ pogués *normalitzar* el concepte per ser admès o no als dossiers de candidatura a patrimoni mundial – definit com a «diccionari» per tal de «normalitzar» la presentació de les candidatures segons una «reglamentació establerta, codis, conceptes i definicions» que tenen «un

17 Referint-se a les visions patrimonials que tenia la institució. Primera entrevista a l'ex-director del CTSVL.

18 Primera entrevista a l'ex-director del CTSVL.

19 «[...] les virtuts de la creació del Consorci no només per posar en ordre qüestions administratives, econòmiques i patrimonials – de recuperació, restauració, rehabilitació i usos – sinó tot això més impuls ciutadà que hi havia darrere més tot plegat, són un actiu imprescindible i decisor per tirar endavant la candidatura». Entrevista a l'Ex-director del CTSVL.

20 Primera entrevista a l'ex-director del CTSVL

21 Entrevista al director de la Càtedra UNESCO en Ciutats Intermèdies de la UdL

22 És important recordar els tres processos del *guardar* que explica Franquesa (2010) per tal de dotar de «valor extraordinari» que es relacionen en com, des de la culturespeak d'UNESCO (Nielsen, 2011), es normalitzen les adquisicions d'aquests valors segons uns requeriments concrets.

23 Entrevista al director del dossier de la Candidatura del CMTSVL.

compromís jurídic vinculants» cap als Estats segons el Director de la Candidatura del CMTSVL – i de l'altra banda, la cerca del què és i què no el *paisatge cultural* segons el seu *valor universal excepcional* converteix aquests dos conceptes en formes estanques i homogènies de comprendre i explicar el paisatge i la vinculació que una ciutadania, o cultura, hi pot tenir en el seu dia a dia, pressuposant aquestes com «fixed entities» però amb un cert grau de «clarity in the boundaries of those cultures themselves» (Douglas [1966] in: Herrzfeld, 2006: 129). Tal i com ho explica Herrzfeld (2006:128): «The idea of belonging is usually couched in spatial terms; local knowledge is resistant to the imperious claims of transcendence, universalism, and abstraction, but instead rooted in lived experience»

En l'anàlisi DAFO (Debilitats/Amenaces/Fortaleses/Oportunitats) que es recull en aquest primer dossier – i que els informants situen com un dels reptes de la Lleida actual – hi consten les condicions urbanes que presenta la zona d'esmoreïment (UNESCO, 2008:29)²⁴: les relacions socials que tenen lloc en les instal·lacions del Turó i al seu voltant en el barri del Canyeret – des de conductes incíviques fins al mal estat de part de les muralles i les fortificacions²⁵ – són analitzades com un problema a solucionar des de diferents flancs institucionals – com la Paeria, Serveis Socials²⁶ etcètera – per poder tirar endavant la candidatura amb èxit demostrant que s'està treballant en la restauració, gestió i recuperació del conjunt monumental davant, sobretot, d'ICOMUS²⁷. Aquest anàlisi remet a l'explicació que Franquesa (2010) realitza sobre els processos de reurbanització dels centres històrics per tal de preservar el seu valor patrimonial en perill per conductes anomenades «degradadores».

El cas del centre històric – l'antic barri del Canyeret – aglutina diversos processos de reformes urbanes, degut als nombrosos contextos bèl·lics que hi han succeït, que

24 La zona d'esmoreïment és aquella que s'estableix al voltant del bé presentat, l'ús i desenvolupament de la qual estan restringits jurídica i consuetudinàriament per reforçar la seva protecció. (UNESCO, 2008:29)

25 El passat 27 d'abril de 2021 una part de les muralles del Turó de la Seu Vella va patir un despreniment, on segons declaracions del President de l'Associació d'Amics de la Seu Vella creu que és considerada «la Ventafocs del Turó de la Seu Vella» malgrat la seva importància per la candidatura a Patrimoni Mundial. PINYOL, Enric. (2021). *Un nou despreniment a les muralles de la Seu Vella de Lleida*. [En línia]. Barcelona: CCMA-TV3 URL permanent: <https://www.ccma.cat/tv3/alcanta/telenoticies-comarques/un-nou-despreniment-a-les-muralles-de-la-seu-vella-de-lleida/video/6097501/> [Consulta, 20/05/2021]

26 Entrevista al Director del CTSVL.

27 Entrevista al Director del CTSVL.

conduïxen a parlar de l'efecte del *buit urbà* amb una pregunta concreta: perquè, malgrat les destruccions patides al Centre Històric i al Turó de la Seu, aquests dos elements continuen tenint un valor simbòlic principal, de centralitat, dins la ciutat²⁸. Una de les respostes es podria situar en un article a la revista *Destino* de 1965 (Puig; et al, 1965: 37), on es parla del cas de Lleida com la:

[...] ciudad en colina, caso tipo del desarrollo orgánico en una ciudad a través de toda la Historia conservando siempre su integración al paisaje. [...] El Castillo y el Canyeret son zonas que no siguen el proceso del resto de Lérida y sin embargo ahí estan, como testimonio del pasado, como ejemplo de una sociedad que tuvo una actuación responsable a través de su constitución y como verguenza del olvido y abandono actual. (Puig, Ramon Ma.; et al, 1965: 37)

La primera redacció del dossier de la candidatura és aprovada pel Consejo de Patrimonio del Ministerio de Cultura de l'estat espanyol el juny del 2015 i, per tant, entra dins la llista indicativa (tentative list) – moment pel qual comença el termini d'un any per millorar aspectes tècnics de la candidatura abans de torna-la a presentar a la mateixa institució; abans d'aquest pas, es desestima des de Madrid la categoria de *paisatge cultural* ja que no compleix els requeriments UNESCO necessaris per a ser considerats i catalogats amb aquest concepte.

28 Entrevista al director de la Càtedra UNESCO en Ciutats Intermèdies de la UdL

3.3.: El conjunt monumental

Figura 3: Vista del Conjunt Monumental del Turó de la Seu Vella des d'Alfés. Fotografia realitzada per Salvador Busquets i extreta de Google Imatges

És en aquest moment quan es crea un segon equip de redacció de caràcter «tècnic²⁹» (2015) que situa la importància de la Candidatura UNESCO en fer entendre l'espai del Turó de la Seu Vella de Lleida com un *conjunt monumental*, el *valor universal excepcional* del qual serà difícil de resumir en una sola frase per part del segon equip de redactors i segons paraules del seu director, el senyor Joan Reguant. En aquest equip es busca la màxima professionalitat i tecnificació, tant de la pròpia redacció com de les mateixes investigacions que s'han de fer en el si del CMTSV. Relacionat amb els discursos oficials de les administracions, amb el procés de valorització de Franquesa (2010) i en el context de les *normalitzacions* de la «culturespeak» d'UNESCO (Nielsen, 2011: 286), apareixen les figures dels experts: una figura a la qual se li reconeix un coneixement i competència sobre el discurs de valor conferit a l'objecte, o patrimoni, *guardat*. Així doncs, hi participen membres del Consorci, acadèmics de la UdL, persones a títol individual interessades en participar en l'apartat de participació ciutadana i membres de l'AASVL, com el seu president.

²⁹ Primera entrevista al director actual del CTSVL

La dificultat de trobar, o resumir, el *valor universal excepcional* del Conjunt del Turó de la Seu Vella es situa dins el procés del guardar (Franquesa, 2010) mencionat anteriorment. Per poder demostrar i atribuir valor al patrimoni *guardat* s'ha de poder corroborar que el seu valor extraordinari és incomparable a la resta de patrimonis *guardats*, o patrimonis mundials declarats; dins el marc institucional i reglamentari de les candidatures UNESCO, un dels passos que es demana és un anàlisi comparatiu del bé (UNESCO, 2008: 35) – respecte altres inclosos o no en la *Lista del Patrimonio Mundial* – on s'expliqui la importància del bé proposat a escala local, nacional o internacional, les declaracions d'integritat i autenticitat i els motius pels quals el bé proposat per l'Estat membre hauria de ser declarat Patrimoni Mundial. Aquest anàlisi comparatiu el podem situar en el modus operandi dels processos de singularització i valorització de Franquesa (2010): el valor es produeix o s'atribueix, i es manifesta a través de la comparació en relació a altres objectes que dirimeixen el seu valor inclosos dins un mateix marc relatiu de valor que permet comparar-los sense negar el seu valor extraordinari ni caràcter singular particular.

A diferència del primer dossier, les dues pedres angulars que sustenten el segon dossier de la candidatura es centren en els criteris IV³⁰ i VI³¹ de la Convenció del 1972 per poder parlar del Turó de la Seu Vella com una «gènesis i síntesis», que permet presentar la zona com a primer emplaçament de la ciutat, d'una banda, i permet explicar no només la història local sinó tot un seguit de fets històrics de caràcter bèl·lic que ajuden a comprendre el passat a nivell estatal i europeu. Nogensmenys, l'explicació d'aquests fets històrics de caràcter bèl·lic també conflueix en la «capacitat de resiliència del monument, que tot i haver estat convertit en caserna, tot i haver estat presó, aconseguix sortir-se'n i avui és un dels valors que promou més el Consorci, [...] la idea de pau» i en presentar a la Seu Vella com a «far i talaia» de tot un territori³².

El redactat final de la candidatura s'entrega el 22 de desembre de 2018 a Barcelona, amb la intenció de ser acceptada en el Consejo de Patrimonio Histórico Español de

30 «Ser un ejemplo eminentemente representativo de un tipo de construcción o de conjunto arquitectónico o tecnológico, o de paisaje que ilustre uno o varios periodos significativos de la historia humana» (UNESCO, 2008: 23)

31 «Estar directa o materialmente asociado con acontecimientos o tradiciones vivas, ideas, creencias u obras artísticas y literarias que tengan una importancia universal excepcional» (UNESCO, 2008: 23)

32 Entrevista al coordinador de l'equip de redacció de la segona candidatura del CMTSV

l'any vinent – pas previ abans de ser presentada als tribunals UNESCO de París; per sorpresa de l'equip i sense prèvia notificació, les llistes per presentar candidatures van ser tancades en el Consejo de Patrimonio de Primavera del 2018 i fins l'any 2023, motius pels quals, ara per ara, el procés de patrimonialització del Conjunt Monumental del Turó de la Seu Vella de Lleida no ha acabat.

CONCLUSIONS

El procés de patrimonialització del Turó de la Seu Vella de Lleida és un procés no acabat i que presenta una particularitat: parteix des d'un escapçament del seu objecte principal – el Turó de la Seu Vella – respecte la funció pel qual va ser construït i la població que ha esguardat des de segles anteriors. L'efecte del *buit urbà* com a eix vertebrador en aquest escapçament ha provocat, alhora, un salt generacional en la vinculació ciutadana – més enllà d'activitats d'oci i consum cultural – al voltant de les instal·lacions del Turó; la pèrdua dels usos originals dels elements arquitectònics del Turó ha provocat que la unió principal amb la ciutadania fos a través del simbolisme i les visuals del campanar de la Seu Vella degut a la seua alçada i localització al bell mig d'un tossal. Recollint un dels fragments de «El campanar de Lleida» (1912) de Magí Morera, es pot veure la majestuositat que suscita el campanar de la Seu Vella respecte la ciutat i el territori; a més, cal destacar que el poema va ser escrit quan el Turó de la Seu Vella encara funcionava com a caserna militar:

A dalt de la muntanya que domina
com miranda els bells termes lleidatans,
s'enlaira un campanar fet per gegants
o per homes de raça gegantina.

Per aquesta raó es comença el projecte del dossier de la candidatura a patrimoni mundial en relació al *paisatge urbà*: per poder justificar un simbolisme no litúrgic al voltant d'una catedral despullada dels seus usos originals; per poder parlar des de la memòria i l'oblit en relació als fets destructius i bèl·lics que van afectar al Turó i al barri del Canyeret; per poder explicar i justificar l'efecte que el *buit urbà* ha provocat en les generacions lleidatanes a partir del 1948 influïnt en aquesta «autoestima lleidatana» de creure que la ciutat no té res, o que ja és suficient tot el que té. El canvi de pedra angular en el segon dossier de la candidatura manté una de les bases del *paisatge cultural*, ja que continua parlant del simbolisme i les visuals que produeix el Turó de la Seu Vella, però amb un tracte més tècnic i patrimonialitzador segons les *normalitzacions* UNESCO: aquestes han servit per poder crear un corpus

de coneixements científics i multidisciplinaris sobre el conjunt monumental del Turó; a través d'un retorn de significats en l'escapçament que va provocar el *buit urbà* més enllà de fets descriptius, i ha ajudat a situar la importància de l'entorn en aquest procés de patrimonialització, però alhora, ha reclòs aquests coneixements en els participants directes de l'àmbit de la gestió cultural i patrimonial i en els «convençuts» que creuen mereixedor de la categoria patrimoni mundial a tot el conjunt del Turó de la Seu Vella.

Situar aquests dos factors principals – el *buit urbà* i el desconeixement per part de la ciutadania sobre el corpus de coneixements dels elements del Turó – provoca que el procés de patrimonialització del Conjunt Monumental del Turó de la Seu Vella no hagi començat des de la àmplia majoria de la població per recollir les seves vivències que construeixen el patrimoni – tasca difícil d'aglutinar i analitzar sense tenir en compte múltiples variables com el gènere, la classe, l'edat o procedència – i que, recollint els anàlisi de Franquesa (2010), situï el conjunt monumental del Turó de la Seu Vella com un objecte *guardat* el seu «valor transcendental» del qual s'hagi construït des d'unes veus ciutadanes – com la de l'Associació d'Amics de la Seu Vella de Lleida i el Consorci del Turó de la Seu Vella de Lleida – que ja participaven del propi discurs patrimonialitzador vinculat a la «culturespeak» abans que pogués començar el procés de la candidatura, ja que identificaven en els elements del Turó uns valors transcendents que s'han de preservar i *guardar* degut a la seua importància històrica, social i identitària d'una comunitat en concret.

Finalment, el tancament d'un procés de patrimonialització d'aquestes característiques com el del Turó de la Seu Vella tant sols s'aconseguirà a través de dos objectius: en el moment pel qual es coordinin d'altres processos de patrimonialització que ajudin a revertir l'efecte del *buit urbà* però amb la resta dels patrimonis i zones de la ciutat, d'una banda, i quan la zona d'esmoreïment – l'antic barri del Canyeret – tingui resoltes les problemàtiques de condicions socials i de vida per als seus veïns, trencant amb la paraula «degradat».

BIBLIOGRAFIA

Consorci del Turó de la Seu Vella de Lleida. (sa). *El Conjunt Monumental: La Seu, camp de concentració*. [En línia] Lleida: Consorci del Turó de la Seu Vella de Lleida. URL permanent: <http://www.turoseuvella.cat/ca/el-conjunt-monumental/petites-histories/la-seu-camp-de-concentracio> [Consulta, 17/05/2021].

DELGADO, Manuel. (2006). «Sobre antropología, patrimonio y espacio público». *Revista Austral de Ciencias Sociales* 10: 49-66

FRANQUESA, Jaume. (2010). «Una aproximación al patrimonio des de la antropología económica: la patrimonialización como guardar» Dins: *Los lindes del patrimonio. Consumo y valores del pasado*. Barcelona: Icaria Editorial, Institut Català d'Antropologia, pàg. 39-57

Gran Diccionari de la llengua catalana. (sa). *Patrimoni*. [En línia]. Enciclopèdia.cat. URL permanent: <https://www.enciclopedia.cat/ec-gdlc-e00101060.xml> [Consulta, 23/03/2021]

HERZFELD, Michael. (2006). «Spatial Cleansing. Monumental Vasculity and the Idea of the West». *Journal of Material Culture*. Vol 11 (1/2): 127-149. [En línia]. London: SAGE Publications. DOI: 10.1177/1359183506063016

Institut d'Estudis Ilerdencs (1997). *Conservació del patrimoni monumental en la perspectiva del tercer mil·lenni*.

MESKELL, Lynn. (2013). «UNESCO's World Heritage Convention at 40: Challenging the Economic and Political Order of International Heritage Conservation». In: *Current Anthropology, Volume 54, Number 4*. [En línia]. DOI: 10.1086/671136

NIELSEN, Bjarke. (2011). «UNESCO and the «right» kind of culture: Bureaucratic production and articulation». In: *Critique of Anthropology*. 2001, 31:273 [En línia]. London: SAGE Publications. DOI: 10.1177/0308275X11420113

PINYOL, Enric. (2021). *Un nou despreniment a les muralles de la Seu Vella de Lleida*. [En línia]. Barcelona: CCMA-TV3 URL permanent: <https://www.ccma.cat/tv3/alacarta/telenoticies-comarques/un-nou-despreniment-a-les-muralles-de-la-seu-vella-de-lleida/video/6097501/> [Consulta, 20/05/2021]

PUIG, Ramon Ma.; DOMÉNECH, Lluís; ESPINÀS, José Ma.; BOHIGAS, Oriol. (1965). «Lérida, caso típico de ciudad colina. ¿Qué debe hacerse en el Canyeret?». En: *Destino: Año XXVIII*, No. 1440: 37-43.

STOCZKOWSKI, Wiktor. (2009). «UNESCO's doctrine of human diversity. A secular soteriology?». In: *ANTRHOPOLOGY TODAY*. Vol 25, NO 3, 7-11

UNESCO. (1972). *Convención sobre la protección del patrimonio mundial, cultural y natural*. Paris: UNESCO

UNESCO. (2007). *The «fifth C» for Communities*. Paris: UNESCO

UNESCO. (2008). *Directrices Prácticas para la aplicación de la Convención del Patrimonio Mundial*. Paris: UNESCO